

הרב גבריאל קדוש

מתחיל בגנות ומסיים בשבח

א. הגנות והשבח

חז"ל קבעו לנו כלל בסדר אמירת ההגדה בליל הסדר: 'מתחיל בגנות ומסיים בשבח ודורש מארמי אובד אבי עד שיגמור כל הפרשה כולה' (משנה פסחים פ"מ ד). מדוע היה חשוב מאוד לחז"ל להתחיל את הסדר דווקא בגנות, ואחר כך להמשיך בשבח? וכי לא יאה יותר ב'ליל התקדש חג' להתחיל דווקא בשבח? לאחר ההכנות של שלושים יום לקראת הפסח וליל הסדר, כל הניקיונות ובדיקת החמץ מאחורינו, מסבים אנו ליד שולחן ערוך בכלים נאים וכסתות לקראת הסדר המיוחל; נראה שכעת הזמן להתחיל דווקא בשבח והלל ולא בגנות?

התורה (שמות יג, יד) במצוות סיפור יציאת מצרים לבנינו, מדגישה את היותנו עבדים במצרים: 'וְהָיָה כִּי יִשְׁאַלְךָ בִּנְךָ מָחָר לֵאמֹר מָה זֶאת וְאָמַרְתָּ אֵלָיו בְּחֹזֶק יָד הוֹצֵאתִנִּי מִמִּצְרָיִם מִבֵּית עַבְדִּים'. ונחלקו אמוראים בגמרא (פסחים קטז ע"א), כיצד נקיים את דברי המשנה 'מתחיל בגנות ומסיים בשבח': 'מאי בגנות? רב אמר מתחלה עובדי עבודה גלולים היו אבותינו ושמואל אמר עבדים היינו'. הרי"ף (פסחים כה ע"ב מדפי הרי"ף) פסק שכיום אנו נוהגים לפי שתי הדעות, ומזכירים את עובדת היותנו עובדי עבודה זרה בתחילה, וכן את היותנו עבדים במצרים.

הגמרא מוסיפה לספר על רב נחמן, ששאל את דרו עבדו, מה ראוי לעבד לומר לאדונו ששחרר אותו לחופשי ואף הוסיף לו כסף וזהב. ענה לו העבד: 'בעי לאודוי ולשבוחי'. על כך ענה רב נחמן: 'אמר ליה פטרן מלומר מה נשתנה'. מה מוסיף לנו סיפורו של ר' נחמן להבנת העניין? וכי לא ברור הדבר, שעבד כזה יודה לאדונו וישבח אותו? ומה מוסיף הסיפור להבנת העיקרון של התחלת ההגדה בגנות וסיומה בשבח? מבאר המאירי (שם):

מתחיל בגנות רצונו לומר 'עבדים היינו' כדי שיפרסם את העבדות להגיע ממנו לכבוד שחרורו, ודרך צחות אמרו: אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה, עבדא דשבקיה מריה לחירות ויהב ליה דהבא וכספא מאי בעי איהו למעבד ליה? אמר ליה בעי לאודוי ולשבוחי קמיה, מיד פתח ואמר עבדים היינו.

נראה שכוונת המאירי היא שבלייל הסדר צריך להגיע לתחושת חוויית השחרור ממצרים, להרגיש 'כאילו הוא יצא ממצרים'. בכדי להגיע להרגשת שחרור מלאה, ולא לסתם אמירה בעלמא, כבר בתחילת הדברים יש צורך להזכיר את קושי השעבוד, לנסות לצייר בנפשנו שכעת אנו ממש עבדים במצרים, ומתוך כך נחוש מה היא חוויית השחרור ממצרים. וזאת כוונת המאירי 'כדי שיפרסם שחרורו'.

לפי זה, מובן סיפורו של ר' נחמן ודרו עבדו, שבו רואים בחוש מהי הרגשת העבד המשוחרר. רק העבד ממקום עבדותו הוא זה שמסוגל להביע את הרגשת ההודיה למשחרר, הרגשה של שבח והודיה שבאה מעומק הנפש. יש להודות ולהלל לא סתם 'כמצוות אנשים מלומדה', אלא מתוך הרגשה פנימית ועמוקה הנובעת ממצייאות אמיתית של שחרור מתוך שעבוד ולא כאמירה המנותקת מחוויית השחרור.

המהרש"א (חידושי אגדות שם) הוסיף הסבר לעיקרון הגנות והשבח: 'ביום שמחת לבו של אדם יזכור תחלת שפלותו וגנותו שלא תזוח דעתו עליו ומהאי טעמא דורש נמי מארמי אובד אבי ועל כן בעי לאודויי ולשבוחי טפי'. מחדד לנו המהרש"א שדווקא ביום שמחת לבו של האדם, ביום חירותו, יש צורך אמיתי לחזק ולהחיות את הרגשת השמחה והחרות שלו, על ידי זיכרון 'תחילת שפלותו וגנותו'.

המהר"ל (נצח ישראל פ"א) הוסיף שעיקרון ההתחלה בגנות לפני השבח, אינו רק לצורך 'חוויית השבח', אלא אף לצורך ידיעת הדבר עצמו, שהכרת הגנות היא תנאי לידיעת הדבר ידיעה אמיתית, ואם לא נתחיל בגנות אזי לא נדע את השבח לאמיתו:

כאשר הדבר הטוב נודע מהפכו ידיעה אמיתית, וכן כל הדברים נקנה הידיעה בהם מן ההפך... ובשביל זה אמרו בערבי פסחים (פסחים קטז). בהגדה 'מתחיל בגנות ומסיים בשבח'. ולמה מתחיל בגנות, רק שמפני שאין לשבח הכרה אמיתית רק מן ההפך...

הרב קוק (עולת ראיה ח"ב, הגדה של פסח) מוסיף הסבר לעיקרון זה, והוא שהגנות עצמה משביחה את השבח ומעצימה אותו, כי האדם מישראל והאומה 'הרוויחו' מהגנות של העבדות במצרים, בכך שרכשו וסיגלו לעצמם את תכונת ההכנעה הנדרשת לעבדי ה', וכך מצב ה'גנות' עצמו תרם לישועה ול'שבח' הגדול שבא אחריו:

מתחיל בגנות ומסיים בשבח - להורות שהגנות היא צורך השבח. מתחיל בגנות של 'עבדים היינו'. אמנם העבדות ודאי גרמה כמה דברים רעים, כמה תכונות נשחתות, ואצ"ל רעות וצרות בהוה שלה לאותם הסובלים אותה אז, אבל גם תכונות ההכנעה, וההשתעבדות למי שראוי להשתעבד, להיות עבד ד' באמת, להיות יכולים לבטל הרצון העצמי והנטיה העצמית בשביל קבלת עול מלכות שמים, שישראל מצטיינים בה, ושהביאו בזה ועתידיהם להביא טובה רבה להם ולעולם...

ב. 'עובדי עבודה זרה' או 'עבדים היינו'

הזכרנו את מחלוקת רב ושמואל מה היא הגנות שאנו אמורים להתחיל בה בליל הסדר. לשיטת רב, מתחילים בעובדת היותנו בתחילה עובדי עבודה זרה, ולשיטת שמואל, מתחילים ב'עבדים היינו לפרעה במצרים'. לכאורה שיטתו של שמואל מובנת יותר, שהרי אנו עסוקים בליל הסדר בסיפור יציאת מצרים, ואם כן, הגנות השייכת לעניין היא 'עבדים היינו במצרים'? האבודרהם (סדר ההגדה) מבאר את המחלוקת¹ באופן זה:

1. לגרסת האבודרהם, המחלוקת בגמ' פסחים קטז היא בין אב"י לרבא, ולא כפי גרסתנו, מחלוקת בין רב לשמואל. עיין ב'הגדה שלמה' לרב כשר (עמ' 23) שציין ארבע שיטות שונות בקשר למחלוקת זו.

רבא סבר כיון שכל ענין היום הוא יציאת מצרים אין לנו להזכיר גנות אחר כי אם אותו עבדות של מצרים. ואב"י סבר כיון שבידינו להזכיר גנות ושבח של מצרים להודיע כמה שבחו של מקום כי מאשפות ירים אביון יש לו להזכיר גנות כי אבותינו היו עובדי עכו"ם ואין גנות בעולם הזה כעבודה זרה וגדול הוא מגנות של עבדות ואעפ"כ קרבנו המקום לעבודתו.

מבאר האבודרהם, שאמנם נכון הדבר שעסוקים אנו ביציאת ישראל מעבדות לחירות, אך יש 'בכלל מאתים - מנה', ואם נדגיש את עומק הגנות שישראל היו שרויים בה, בהיותם עובדי עבודה זרה, הדבר ישפוך אור חדש על גדולת היום הזה שבו יצאנו ממצרים. כי השתחררנו מעבדות של עבודה זרה, ולא רק מעבדות פיזית לפרעה במצרים. מעניינת שיטתו של ה'חתם סופר' (חידושו למסכת פסחים קטז) שאינה רואה מחלוקת בין דעותיהם של רב ושמואל אלא רואה בהן דגשים שונים של הגנות האמיתית, ומבאר זאת בדרך משל:

מה שאמרו מתחיל בגנות עבדים היינו, ומתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו. גם לבאר ארמי אובד אבי שנלאו כל המפרשים. הנה הכובס המכבס בגד המלוכלך קצת הוא מלכלך אותו יותר במים ואפר ובורית ולבסוף מסיר כל אלה והוא מלובן ומיופה, והנה אין שכרו על ההסרה של האפר והבורית, כי מי בקש זאת מידו למלאת אפר ובורית כדי שיסירו אח"כ, אבל שכרו על שלכלך אותו על מנת לכבסו וללבונו לגמרי, כך אין עיקר שבחינו והודאותינו על ההצלה ממצרים כי מי בקש זאת, אילו לא הגלנו לא היינו צריכים גאולה, אך ידוע כי היתה זו זוהמת ארם עבר הנהר מתרח נחור ובתואל ולבן והיה צריך זיכור, ע"כ הגלנו למצרים לזכך מכל זוהמה...

אם כן, לשיטת ה'חתם סופר' הגנות הגדולה היא עצם היותנו עובדי עבודה זרה, והעבדות במצרים היא ניקיון מהגנות הזו.

הריטב"א בהגדה של פסח, מבאר בדרך אחרת את מחלוקתם.² לדידו נקודת המחלוקת היא האם להקדים את 'מתחילה עובדי עבודה זרה היו...' שכן זהו הסדר הכרונולוגי של המאורעות, או להתחיל ב'עבדים היינו' כדי להדגיש את גודל הנס.

לעומתם המהר"ל (גבורות ה' פרק נה) מבאר שמחלוקתם עמוקה יותר, והיא אם שעבוד הנפש הנגרם לאדם ולאומה על ידי עבודה זרה משמעותי יותר, וממילא השחרור משעבוד זה מבטא יותר את השבת, או שמא השעבוד הגוף של ישראל בעבדות מצרים משמעותי יותר:

וטעם מחלוקת שלהם, כי לדעת רב מתחלה עובדי ע"ז הוא הגנות, שזהו גנות דבק בנפש כי בודאי שאין הגוף מקבל פחיתת הע"ז כי אם הנשמה, וטעם רב שחשב גנות נפש גנות יותר... ושמואל סובר שהגנות אשר הוא דבק בגוף הוא יותר, שגנות שלו גנות נמצא ונראה עתה, ולפיכך עבדים היינו הוא עיקר הגנות... ובודאי הקדוש

2. גרסת הריטב"א שהחולקים בסוגיה בפסחים קטז, הם רב ורבא.

ברוך הוא עשה לישראל שניהם שהציל אותם מגנות הנפש ומגנות הגוף גם כן, שהיו מתחלה עובדי ע"ז והיה להם גנות הנפש ואח"כ הציל אותם גם כן מגנות הגוף, ולא פליגי רק איזה יותר גנות, ודבר שהוא יותר גנות ראוי שיהיה התחלה...

ג. פסח, מצה ומרור - גנות ושבח

נתבונן וניווכח לדעת שהעיקרון של 'מתחיל בגנות ומסיים בשבח' הינו עיקרון משמעותי בליל הסדר, ודרישת רבן גמליאל להזכיר פסח מצה ומרור נובעת מעיקרון הגנות והשבח; וזו לשון המשנה (פסחים פ"י מ"ה):

כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ואלו הן, פסח מצה ומרור. פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים. מצה על שום שנגאלו אבותינו ממצרים. מרור על שום שמררו המצרים את חיי אבותינו במצרים. העקרונות המהותיים הנלמדים בליל הסדר כלולים בשלוש אמירות אלו, הנחוצות ליציאה ידי חובת הסדר: המרור מציין את השעבוד במצרים; הפסח מסמל את הגאולה ממצרים; ואילו בטעם המצה נחלקו הדעות: היו שראו במצה סמל לגאולה ולשחרור ממצרים, וראייתם מהפסוק (שמות יב, לט): 'וַיֹּאפֹּק אֶת הַבֶּצֶק אֲשֶׁר הוּצִיאוּ מִמִּצְרָיִם עֹגֶת מִצּוֹת כִּי לֹא חֵמֵץ כִּי גִרְשׁוֹ מִמִּצְרָיִם וְלֹא יָכְלוּ לְהַתְמַהֲמַה וְגַם צִדָּה לֹא עָשׂוּ לָהֶם, וְכֵן מְנוּסַח הַמִּשְׁנָה אֲצִלָּנוּ: 'מִצָּה, עַל שׁוּם שֶׁנִּגְאָלוּ אֲבוֹתֵינוּ מִמִּצְרָיִם'. לעומתם היו שפרשו שהמצה באה בתור זיכרון לעבדות של אבותינו במצרים, ומסתמכים הם על נוסח בעל ההגדה: 'הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים'; וכן פרש האבודרהם בשם ה"ר יהוסף האזובי בשם בן עזרא: 'שהיה שבוי בהודו והיו מאכלין אותו לחם מצה ולא נתנו לו לעולם חמץ. והטעם מפני שהוא קשה ואינו מתעכל במהרה כחמץ ויספיק ממנו מעט וכן היו עושים הצרים לישראל'.

הרמב"ן (דברים טז, ב) לעומתם, ראה באכילת מצה גם זכר לעבדות במצרים וגם זכר לגאולת מצרים:

הזכיר במצה שתהיה לחם עוני, להגיד כי צווה לזכור שיצאו בחיפזון, והיא עוני זכר כי היו במצרים בלחם צר ומים לחץ, והנה תרמוז לשני דברים, וכן אמרו הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים, או יאמר שתהיה עוד עשויה כלחם עני ולא שתהיה מצה עשירה, כמו שהזכירו אבותינו.

למדנו יסוד חשוב בכל מצוות ההגדה בליל הסדר, והוא שאל לנו לדלג על זיכרון העבדות והשעבוד, אין אנו רשאים לדלג על זיכרון התקופות הקשות. בזיכרון דברים אלו יש כדי להעצים את תחושת השחרור והגאולה. יש צורך לראות תמיד מאין באנו ולאן אנו הולכים, מה מצבנו כעת לעומת מצבנו בעבר. תמיד עלינו לזכור שדרך השעבוד והקשיים, גאולתנו הולכת ונמשכת, מגאולת הגואל הראשון - משה רבנו, עד גאולת הגואל האחרון - מלך המשיח. מי יתן ובעז"ה מתוך ראיית הגנות, נזכה לשבח של גאולה שלמה בקרוב.

